

**Hititler'den Günümüze
Anadolu'da
Dini Törenler ve Tören Mekânları**

Hititler'den Günümüze
Anadolu'da
Dini Törenler ve Tören Mekânları

Yayına Hazırlayan
İlknur Taş

İstanbul 2022

© 2022 Ege Yayınları
Sertifika No: 47806

ISBN 978-625-8056-xx-x

Bu kitapta yer alan yazıların ve kullanılan tablo, çizim vb görsel malzemenin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak Tasarım
Aydın Tibet

Baskı / Printed by
Fotokitap Fotoğraf Ürünleri Paz. ve Tic. Ltd. Şti.
Oruç Reis Mah., Tekstilkent B-5 Blok No: 10-AH111
Esenler - İstanbul
Sertifika No: 47448

Yapım ve Dağıtım / Production & Distribution
Zero Prod. Ltd.
Abdullah Sokak, No 17, 34433 Beyoğlu - İstanbul / Türkiye
Tel: +90 (212) 244 75 21 Fax: +90 (212) 244 32 09
www.zerobooksonline.com info@zerobooksonline.com

Hititler'den Günümüze
Anadolu'da
Dini Törenler ve Tören Mekânları

Yayına Hazırlayan

İlknur Taş

İçindekiler

Editörden	7
A. Tuba ÖKSE	9
Arkeolojik Bulgularda Dini Törenlere İlişkin İzler ve Psikolojik Arka Planı <i>Traces of Religious Ceremonies in Archaeological Findings and their Psychological Background</i>	
Fatma Sevinç ERBAŞI	31
Hitit Metinlerinde Bahsi Geçen arkiu- nun Mimari İçindeki Konumu ve İşlevi <i>The Architectural Position and Function of the arkiu- Mentioned in Hittite Texts</i>	
İlknur TAŞ	51
Hitit Törenlerinde ve Dini Mekânlarında Hiyerofani (Kutsalın Tezahürü) <i>Hierophania in Hittite Ceremonies and Religious Places</i>	
Sevgül ÇİLİNGİR CESUR - Michele CAMMAROSANO	63
Hitit Büyü Ritüellerinde Deniz <i>The Sea in Hittite Magical Rituals</i>	
Ahmet TÜRKAN	89
Grek Büyü Papirüslerinde Zaman ve Mekân <i>Time and Space in Greek Magical Papyri</i>	
Deniz AKDENİZ	107
Egeria'nın Günlüklerinde Anadolu'nun Kutsal Mekânları <i>Sacred Places of Anatolia in Egeria's Diaries</i>	
Göknur ÇETİNKAYA	125
Priene Demeter Kutsal Alanı ve Ritüelleri <i>Priene Demeter Sanctuary and Rituals</i>	
Durmuş ERSUN	151
Roma Döneminde Pontifex Maximus İkonografisi <i>Iconography of Pontifex Maximus in the Roman Period</i>	
Yeliz ÖZTÜK	167
Dini Yapılarda Mekân Algısı <i>Space Perception in Religious Buildings</i>	

Hitit Büyü Ritüellerinde Deniz

Sevgül Çilingir Cesur* & Michele Cammarosano**

Özet

MÖ 17. yüzyılda üç tarafı denizle çevrili Anadolu yarımadasının merkezi denebilecek bir noktasında kurulan Hitit Devleti, izlediği yayılmacı politika ile etki alanını batıda Ege Denizi'ne, kuzeyde Karadeniz'e, güneyde ise Akdeniz ve Mezopotamya'nın içlerine kadar genişletmiştir.

* Dr., Ege Üniversitesi, Çeşme Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, 35930 Çeşme İzmir. E-posta: sevgul.cilingir.cesur@ege.edu.tr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6943-7153>.

** Dr., University of Naples "L'Orientale", Department of Asian, African and Mediterranean Studies, Napoli. E-posta: mcammarosano@unior.it. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3571-9544>.

Bu çalışma, Koç Üniversitesi Suna&İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED) tarafından desteklenen "The Sea in Hittite Culture" başlıklı araştırma projesi (Proje No. KU AKMED 2020/P.1047) kapsamında Würzburg Julius-Maximilians Üniversitesi Eski Yakındoğu Çalışmaları Kürsüsü'nde (*Lehrstuhl für Altorientalistik*) ve Mainz Bilimler Akademisi'ndeki (*Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz*) Hitit Arşivi'nde yapılan araştırmalar sonucu yazılmıştır. Öncelikle projenin fonlanmasındaki desteklerinden ötürü AKMED'e, akademik işbirlikleri ile projemize değer katan Prof. Dr. Daniel Schwemer'e ve Prof. Dr. Andreas Schachner'e teşekkür etmek isteriz. Ayrıca Mainz Bilimler Akademisi Hitit Arşivi'ndeki araştırma süreci boyunca yardımlarını esirgemeyen Dr. Matteo Vigo, Dr. Charles Steitler ve Prof. Dr. Gerfrid Müller'e teşekkürlerimizi sunarız.

Bu makale, Dr. Sevgül Çilingir Cesur ve Dr. Michele Cammarosano'nun ortak çalışmaları sonucu kaleme alınmıştır. İtalyadaki akademik çalışmalarını ölçme/değerlendirme uygulamaları kapsamında "2. Hitit Ritüellerinde Deniz: Gelenek ve İşlev" başlıklı bölüm ile incelenen metinlerin ait olduğu kültür bölgesi ve tarihlendirilmesiyle ilgili kısımların Dr. Michele Cammarosano tarafından, metnin kalanının ve ritüellerin işlevsel açıdan değerlendirilmesinin Dr. Sevgül Çilingir Cesur tarafından yazıldığı beyan ederiz. Metindeki kısaltmalarda *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CHD)* takip edilmiştir.

Deniz, Hitit Devleti'nin Eski Yakındoğu'nun önemli siyasi güçleriyle karşılaştığı ticari ve politik bir coğrafi unsur olmasının yanında kültürel anlamda da oldukça etkilidir. Hitit imgeleminde onun kültürel rolünü özellikle mitoslar, ritüeller ve bayram metinleri gibi dini belgeler üzerinden takip etmek mümkündür. Bu makalede 4000'den fazla tablet ve fragmanla zengin bir metin grubuna sahip olan büyü ritüellerinde denizin rolü ve toplumsal imgelemdeki anlamı işlevsel bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Çalışmada ayrıca ortaya çıktıkları coğrafya ve tarihsel süreç göz önünde bulundurularak Hitit kültürünü etkileyen farklı ritüel geleneklerinde denizin işlevi ve metinlerde sözü edilen denizin hangi deniz olduğu konusunda çeşitli görüşler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hitit Dini, Ritüel, Coğrafya, Deniz

Abstract

The Sea in Hittite Magical Rituals

With a core in central Anatolia, the Hittite state (17th-13th cent. BCE) expanded its sphere of influence to the Aegean Sea on the west, Black Sea on the north, Mediterranean and to the inlands of Mesopotamia on the south by means of an expansionist policy in the course of its history. The sea became thus a relevant element in the Hittite history and civilization: not only as one of the main interfaces to the other powers of the Ancient Near East and a trade and communication route, but also as a powerful cultural construct, displaying its influence within the Hittite imagery, religion, mythology, and literature. In this paper, we focus on the role of the sea in the rich corpus of ritual texts, a collection of more than 4000 tablets and fragments of magical rites drawing on a variety of religious traditions scattered across the whole Hittite Empire. Based on a detailed appraisal of the relevant primary sources, we discuss the diverging roles played by the sea across different cultural milieus, geographical areas, and historical periods, argue for the identification of specific seas in the texts whenever possible, and highlight functional patterns for a better understanding of its place in ritual praxis and popular imagery.

Keywords: Hittite Religion, Ritual, Geography, Sea

Hititler ve Deniz: Araştırma Tarihine Kısa Bir Bakış

Hitit Devleti, MÖ 17. yüzyıldan 12. yüzyıl başlarına kadar başta Anadolu olmak üzere Kuzey Suriye ve Filistin gibi Mezopotamya topraklarında yayılmacı bir poli-

tika sürdürerek dönemin en önemli siyasi güçleri arasında yer almıştır. Devletin başkent Hattuşa'yı da içine alan çekirdek bölgesi, görece denize uzak bir coğrafyada yer almasına rağmen deniz, Hitit Devleti'nin kuruluşundan dağılışına kadar siyasi coğrafyanın önemli belirleyicilerinden biri olmuştur.¹ I. Hattuşili zamanından itibaren Kuzey Suriye'ye yapılan seferlerle yönünü önce Anadolu'nun güneyine daha sonra batısına çeviren Hitit kralları hem Batı Anadolu hem de Akdeniz çevresindeki kültürlerle yakın ilişkiler kurmuştur. Hititlerin denizle bağını güçlendiren bu durum yalnızca politik bir zeminde gerçekleşmekle kalmamış, denizin getirdiği kültürel unsurlar özellikle Hitit dinini yoğun bir şekilde etkilemiştir.

Hititçe *aruna-*, Sümerce A.AB.BA ve Akkadca *tâmtu* kavramlarıyla ifade edilen deniz, günümüze kadar çeşitli çalışmalarda farklı boyutlarıyla ele alınmıştır.² Özellikle J. Puhvel'in "*The Sea in Hittite Texts*" başlıklı makalesi Hitit kültüründe deniz olgusunun filolojik değerlendirmelerle sunulduğu en erken çalışmadır.³ Doğrudan Hititlerin denizle olan ilişkisine yer veren bir diğer eser ise G. Wilhelm'in "*Meer. B. Bei den Hethitern*" adlı kısa makalesidir. Burada deniz kavramının filolojik

1 Bu duruma en erken örnek Anitta metninde (CTH 1) geçen "denizdeki Zalpuva (^{URU}Zalpuuaz *anda arunaz*)" ifadesidir. Öte yandan Telipinu Fermanı (CTH 19), I. Tuthaliya ile Kizzuvatnalı Şunaşşura arasındaki anlaşma metni (CTH 41) ve IV. Tuthaliya ile Kurunta arasındaki anlaşma metni (CTH 106) gibi siyasi belgelerde denizin sınır olmasına vurgu yapılır.

2 Kelimenin etimolojik incelemesi için bkz. Gernot Wilhelm, "Meer. B. Bei den Hethitern", *Reallexikon der Assyriologie*, S. 8, 1993, s. 3; HW² A, s. 350; HED A, s. 180-182; CAD T, s. 150-158. Laroche'un *-una* soneki nedeniyle Hattice, Forrer'in ise Luvice olduğunu öne sürdüğü *aruna-* ifadesini Puhvel, Hititçe bir kelime olarak tanımlar (Emmanuel Laroche, "Recherches sur les noms des dieux hittites", *Revue Hittite et Asiatique*, C 7, S. 46, 1947, s. 72; Emil Forrer, "Quelle und Brunnen in Alt-Vorderasien", *Glotta*, S. 26, 1938, s. 193-196; Jaan Puhvel, "The Sea in Hittite Texts", *Studies Presented to Joshua Whatmough on his 60th Birthday*, ed. Ernst Pulgram, The Hague: Mouton, 1957, s. 225-237 ayrıca bkz. dn. 27). Kammenhuber ve Carruba ise Palaca *arün-ampi* ifadesini "deniz" olarak tercüme etmeyi önerir (Annelies Kammenhuber, "Das Palaische: Texte und Wortschatz", *Revue Hittite et Asiatique*, C 17, S. 64, 1959, s. 25; Onofrio Carruba, *Das Palaische. Texte, Grammatik, Lexikon (StBoT 10)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1970, s. 52). Kloekhorst, Hititçe "yüksek" anlamına gelen *aru-larayı-* kelimeleri ile *aruna-* arasında bağlantı olabileceğini öne sürer (Alwin Kloekhorst, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden: Brill, 2008, s. 212). Öte yandan Starke, KBo 4.11 Ay. 46 metninde Viluşa ile geçen Luvice *ala-* ifadesinin "deniz" olarak tercüme edilmesini önerir fakat Yakubovich bu görüşe katılmaz (Frank Starke, *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens (StBoT 31)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990, s. 603; Ilya Yakubovich, *Sociolinguistics of the Luvian Language*, Leiden-Boston: Brill, 2009, s. 125).

3 Puhvel, agm., s. 225-237. Söz konusu makale 1981 yılında Puhvel'in çalışmalarını bir araya getiren "*Analecta Indoeuropaea: delectus operum minorum plerumque Anglice aliquando Francogallice ed. annos 1952-1977 complectens (IBS 35)*" başlıklı kitapta tekrar basılmıştır.

incelemesinin ardından denizin geçtiği siyasi ve dini metinlere yer verilmiştir.⁴ J. Klinger ““So weit und breit wie das Meer...” - das Meer in Texten hattischer Provenienz” adlı makalesinde filolojik incelemelerle birlikte Hatti kültüründe denizin rolüne odaklanmıştır.⁵ Deniz üzerine güncel bir makale M. Vigo tarafından “La concezione di “mare” presso gli Ittiti tra simbolo e realtà” başlığıyla kaleme alınmıştır. Çalışmada denizin coğrafi bir mekân olarak değerlendirmesi yapılarak *aruna*- kelimesinin anlamları üzerine filolojik bir incelemeye yer verilmiştir.⁶ Bir diğer güncel çalışma ise Ö. Sir Gavaz tarafından yazılan “Hittites and Seafaring” adlı kitap bölümüdür. Bu çalışma Amarna, Ugarit ve Hitit belgeleri ışığında Hititlerin denizcilikle ilişkisine odaklanmaktadır.⁷ Öte yandan V. Haas “Geschichte der Hethitischen Religion” adlı kitabında Hitit dininde denizin önemine değinirken “Materia Magica et Medica Hethitica” adlı eserinde deniz suyunun ritüellerdeki kullanımına yer verir.⁸ Bu eserler dışında belli dini metinler üzerinden deniz olgusunu inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Bunlar arasında G. M. Beckman’ın “The Sea! The Sea! A Rite from the South of Anatolia” başlıklı makalesi Deniz Tanrısına (^D*Aruna*) yapılan sunulara yer veren bir bayram ritüeline odaklanır.⁹ Son olarak hem M. Popko hem de J. Lorenz dini metinlerde geçen büyük deniz ve *tarmana* denizi için uygulanan ritüel hakkındaki değerlendirmelerine yer veren makaleler yayınlamışlardır.¹⁰ Ayrıca C. Karasu “The Great Sea According to the

4 Wilhelm, agm., s. 3-5.

5 Jörg Klinger, “«So weit und breit wie das Meer...» - das Meer in Texten hattischer Provenienz”, *The Asia Minor Connexion: Studies on the Pre-Greek Languages in Memory of Charles Carter*, ed. Yoël L. Arbeitman, Leuven: Peeters, 2000, s. 151-172.

6 Matteo Vigo, “La concezione di “mare” presso gli Ittiti tra simbolo e realtà”, *Interferenze Linguistiche Contatti Culturali in Anatolia Tra II e I Millennio A.C. (StMed 24)*, ed. Paola C. Kurras, Mauro Giorgieri, Clelia Mora ve Alfredo Rizza, Genova: Italian University Press, 2012, s. 261-298.

7 Özlem Sir Gavaz, “Hittites and Seafaring”, *Dana Island. The Greatest Shipyard of the Ancient Mediterranean*, ed. Hakan Öniz, Oxford: Archaeopress Publishing, 2021, s. 26-33.

8 Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Leiden-Boston: Brill, 1994, s. 467; Volkert Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica. Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient*, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2003, s. 145-146.

9 Gary M. Beckman, “The Sea! The Sea! A Rite from the South of Anatolia”, *Saeculum: Gedenkschrift für Heinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*, ed. Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken ve Walter Sommerfeld, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015, s. 15-29.

10 Maciej Popko, “Hethitische Rituale für das Große Meer und das *tarmana*-Meer”, *Altorientalische Forschungen*, C 14, S. 2, 1987, s. 252-262; Jürgen Lorenz, “Rituale für das Große Meer und das *tarmana*- Meer”, *Saeculum: Gedenkschrift für Heinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*, ed. Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken ve Walter Sommerfeld, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015, s. 113-132.

Hittite Texts” adlı makalesinde büyük deniz tanımlamasının geçtiği siyasi metinler üzerinden çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur.¹¹ Tüm bu çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda literatürde deniz üzerine yazılmış çok sayıda eser olmasına rağmen Hitit korpusunun önemli bir bölümünü oluşturan ritüel metinlerinde denizin rolüne odaklanan bir çalışmanın mevcut olmadığı görülür. Bu nedenle aşağıdaki satırlarda söz konusu coğrafi unsur çeşitli boyutlarıyla ritüel metinleri üzerinden incelenecektir.

Hitit Ritüellerinde Deniz: Gelenek ve İşlev

MÖ 2. binyıl Yakınoğusu'nun en kapsamlı külliyatlarından birini sunan Hitit arşivlerinde ritüel ve bayram metinlerine sıklıkla yer verilir. Hastalık, salgın, doğal felaketler, kirlilik (*papratar*), savaşta yenilgi, ev içi kavgalar, doğum, ölüm gibi belli problemleri çözmek üzere özel hallerde uygulanan büyü ritüelleri, Hititlerin eşyayla, zamanla ve mekânla kurduğu ilişki başta olmak üzere pek çok konuda veri sağlar.

Hitit ritüel metinleri saray, tapınak ve ritüel sahibinin evi gibi yapılar dışında nehir kenarı, su kaynakları, dağlar, açık araziler gibi doğal mekânlara da sıkça atıf yapar. Bu doğal mekânlardan biri de denizdir. Ritüellerdeki coğrafi unsurlar ritüelin uygulandığı fiziki mekân olmalarının yanında kültürel bellekteki anlamlarına uygun olarak da tercih edilmiş olmalıdır. Dolayısıyla metinler incelenerek denizin coğrafi, kültürel, tarihsel ve işlevsel açıdan değerlendirilmesi mümkündür. Bu coğrafi unsurun yer aldığı ritüel metinlerinde eğer mümkünse hangi denize atıf yapıldığı, söz konusu ritüelin hangi kültür bölgesine ait olduğu, metnin ne zaman kayda alındığı ve denizin hangi işlevle bu metinde kullanıldığı tespit edilebilir. Bunlardan özellikle hangi denize atıf yapıldığıyla söz konusu ritüelin hangi kültür bölgesine ait olduğu bilgisi birbiriyle yakından ilişkilidir. Çünkü ritüeller köklendikleri coğrafi bölgenin kültürel izlerini taşırlar. Bu bakımdan Hatti imgeleminde deniz genellikle Karadeniz'i, Kizzuvatna imgeleminde ise Akdeniz'i tanımlamış olmalıdır. Öte yandan böyle bir tanımlama imgelerin coğrafi kökenleriyle sınırlandırılmasına neden olabilir. Ayrıca denizin yazılı gelenekten ziyade sözlü gelenekte daha sık kullanılmış olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

11 Cem Karasu, “The Great Sea According to the Hittite Texts”, *Silva Anatolica: Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. Piotr Taracha, Warsaw: Agade, 2002, s. 197-203.

Tarihsel açıdan değerlendirildiğinde ritüellerde denize yapılan en erken atıflar, Hitit kralına kraliyet sembollerinin Taht Tanrıçası Halmaşuit tarafından “denizden” getirilmesi motifinin işlendiği saray inşası ritüeli (CTH 414) ile Eski Hitit Dönemine tarihlendirilen ve ruhun ölümden sonraki yolculuğuna eşlik eden ritüel uygulamalarını anlatan Anadolu kökenli bir metinde (CTH 457.7.1) geçer. Her iki ritüelde de atıf yapılan deniz büyük olasılıkla Karadeniz’dir. Özellikle saray inşası ritüeli, Hitit yönetim anlayışı hakkında çeşitli bilgiler sunması bakımından da önemlidir. Metinde kral ile tanrılaştırılmış taht (Halmaşuit) arasındaki konuşmaya yer verilir. Bu konuşmada kral, Hatti Ülkesi’ni kendisine tanrıların emanet ettiğini belirtir ve kendisi için uzun yılların olmasını ister. Ardından kraliyet sembolleri olan yönetim ve arabayı Halmaşuit’in denizden getirdiğini şu sözlerle ifade eder:

“(23)Bana, krala, Halmaşuit yönetimi ve arabayı (24)denizden getirdi. Annemin ülkesini açtılar. Ve beni, kralı, (25)Labarna olarak çağırdılar.”¹²

İşlevsel açıdan değerlendirildiğinde Hitit ritüellerinde deniz, uygulamaların gerçekleştirildiği mekân olmasının yanında kötülük ya da kirliliği ortadan kaldıran bir işleve de sahiptir. Ayrıca tanrıların çağrıldığı doğal yerler arasında da denizin sıkça geçtiği dikkati çeker.

“Ve o, denizin kenarında ritüel yapar”:¹³ Bir Ritüel Mekânı Olarak Deniz

Hitit metinlerinde denizin ritüel mekânı olarak kullanıldığına dair en açık ifade “denizin ritüeli” (SÍSKUR *arunaš*) adlandırmasının yapıldığı metinde geçer.¹⁴

12 CTH 414.1.A; KUB 29.1 Öy. I 23-25. José Virgilio G. Trabazo, *Textos religiosos hititas. Mitos, plegarias y rituales*, Madrid: Editorial Trotta, 2002, s. 477-505; Massimiliano Marazzi, “Costruiamo La Reggia, Fondiamo La Regalità: Note Intorno ad un Rituale Antico-Ittita (CTH 414)”, *Vicino Oriente*, S. 5, 1982, s. 117-169; Gary M. Beckman, “Temple Building among the Hittites”, *From the Foundations to the Crenellations – Essays on Temple Building in the Ancient Near East and Hebrew Bible* (AOAT 366), ed. Mark J. Boda ve Jamie Novotny, Münster: Ugarit Verlag, 2010, s. 73; S. Görke (ed.), *hethiter.net/*: CTH 414.1 (TX 11.06.2015, TRde 13.03.2015).

13 Denizin ritüelinde geçen bu cümlenin metin yeri için bkz. CTH 436; KBo 15.19 Öy. I 4, IBoT 3.93+KBo 15.21 Öy. I 3’-4’.

14 CTH 436; IBoT 3.93+KBo 15.21 Öy. I 4’ F. Fuscagni (ed.), *hethiter.net/*: CTH 436 (TX 09.08.2016, TRde 08.08.2016). Benzer bir kullanım “nehrin ritüeli (ÍD-atza SISKUR.SISKUR)” tamlamasıyla Tunnaviya’nın kirliliğe karşı ritüelinde geçer. Her iki metinde de *halzai-* fiilinin kullanılması dikkat çekicidir. Nehrin ritüeli (SISKUR ÍD) ifadesinin geçtiği bir diğer örnek de Güneş Tanrısının Yaşlı Kadını Ammā tarafından yapılan arındırma ritüelinden gelir. Bkz. CTH 409.I.A; KUB 7.53 Öy. I 9. Albrecht Goetze, *The Hittite Ritual of Tunnawi*, New Haven-Connecticut: American

Olasılıkla Aşağı Ülke ya da Kizzuvatna kökenli olan bu ritüele yer veren tabletin kolofonuna göre uygulamalar, Yaşlı Kadın¹⁵ tarafından düşman ülkesine yapılan seferden dönüşte denizin kenarında/sınırında (*ANA ZAG arunaš*) gerçekleştirilir. Rutherford, bu ritüelde denizin özne olduğunu belirtirken Fuscagni onun bir ritüel mekânı olduğuna vurgu yapar.¹⁶ Öte yandan Rutherford, Puduhepa'nın İzziya'da (Kinet Höyük?)¹⁷ Piyamaradu'yu kendisine göndermesi için denize ettiği dua metninde de “denizin ritüeli” (SISKUR A.AB.BA)¹⁸ ifadesinin geçtiğine dikkat çekerek denizin ritüeli ile bu dua metni arasında bağlantı olabileceğini öne sürer.¹⁹ Söz konusu ritüel metninin fazlasıyla kırık ve Puduhepa'nın duasıyla ilişkisinin belirsiz olması nedeniyle burada hangi denizin tanımlandığı hakkında bir çıkarım yapmak zordur. Ayrıca Hitit kralının bu ritüeli çok sık yapmadığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Kümmel ise hem denizin ritüelinde hem de ordudaki salgına karşı Puliša ritüelinde geçen düşman ülkesinden geri dönme ifadesinin sonbahar mevsimine vurgu yaptığını öne sürer.²⁰ Ancak bu iki ritüel arasında uygulama ve ritüel malzemeleri açısından bir benzerlik söz konusu değildir. Rutherford da

Oriental Society, 1938, s. 4-5; Pierre Cornil, “La tradition écrite des textes magiques hittites”, *Ktéma*, S. 24, 1999, s. 8; Daliah Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren (THeth 25)*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2005, s. 266-273; F. Fuscagni (ed.), *hethiter.net/*: CTH 456.2.1 (TX 13.10.2014, TRde 28.02.2014).

- 15 F. Fuscagni, KBo 15.21 Ay. IV 1' satırını “[AWAT ^fAru(m)]mura” olarak tamamlar. Yaşlı Kadın Arummura isminin aynı zamanda bir envanter metni olan KBo 16.83+ Ay. III 10' satırında geçtiğini belirtir. Söz konusu Yaşlı Kadın, III. Hattuşili ve IV. Tuthaliya dönemlerine ait dua ve kehanet metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bkz. Lorenza M. Mascheroni, “Un'interpretazione dell'inventario KBo XVI 83 + XXIII 26 e i processi per malversazione alla corte di Hattuša”, *Studia Mediterranea Piero Meriggi Dicata (StuMed 1)*, ed. Onofrio Carruba, Pavia: Aurora Edizioni, 1979, s. 368-369; F. Fuscagni (ed.), *hethiter.net/*: CTH 436 (TX 09.08.2016, TRde 08.08.2016).
- 16 Ian Rutherford, “Puduhepa, Piyamaradu and Sea: KUB 56.15 III 5-24 (AHT 26) and Its Background”, *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 08-14 Eylül 2014 / Acts of the IXth International Congress of Hittitology, Çorum September 08-14, 2014*, ed. Aygül Süel, Ankara: Dumat Ofset, 2019, s. 829; F. Fuscagni (ed.), *hethiter.net/*: CTH 436 (INTR 2016-08-05).
- 17 İzziya'nın Kinet Höyük ile eşitlenmesi hakkında bkz. Marie Henriette-Gates, “The Hittite Seaport Izziya at Late Bronze Age Kinet Höyük (Cilicia)”, *Near Eastern Archaeology*, C 76, S. 4, 2013, s. 232, s. 234 dn. 4.
- 18 CTH 590; KUB 56.15 Öy. II 21. Metinde Sümerce deniz ifadesinin ikinci hecesi olan “AB” işareti kırıktır. SISKUR A.AB.BA tamamlaması Beckman vd. tarafından önerilmiştir. Bkz. Gary M. Beckman, Trevor Bryce ve Eric Cline, *The Ahhiyawa Texts* (SBL 28), Atlanta: Brill, 2011, s. 250.
- 19 Rutherford, Puduhepa, s. 829-830; Ian Rutherford, *Hittite Texts and Greek Religion: Contact, Interaction, and Comparison*, Oxford: Oxford University Press, 2020, s. 211 dn. 15.
- 20 Hans M. Kümmel, *Ersatzrituale für den hethitischen König (StBoT 3)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967, s. 116.

denizin ritüeli metninde herhangi bir salgın ifadesinin olmadığını belirtir.²¹ Hitit metinlerinde çok sayıda askeri ritüel bulunmasına rağmen bu metinler arasında denize yalnızca denizin ritüelinde yer verilmesi dikkat çekicidir.

Denizin ritüeli metninin ilk paragrafında uygulamanın denizin kenarında yapıldığı belirtildikten hemen sonra ritüel malzemeleri listelenir ve açık arazide (*arahza gimri*) hasırdan 6 adet masa, bir boğa, siyah bir sığır, 20 adet kalın ekme, 6 kap şarap ile 6 kap bira hazırlandığı okunur. Metinde ritüelin uygulanacağı yeri belirten denizin kenarı ifadesi dışında yine bir mekân tanımlaması olarak açık arazi kullanımının geçmesi ve yer değişikliğine işaret eden herhangi bir fiilin kullanılmaması nedeniyle uygulamaların denize yakın bir noktadaki açık arazide gerçekleştirildiği düşünülmelidir. Metnin devamında ise Denizin Fırtına Tanrısından (^DU-aš aruna) şu sözlerle yardım istenir.

“(6)Sen, Denizin Fırtına Tanrısı [...] Deniz [...] (7)ve onu sınırdan demirden kazıkla bağla[mahsın/sabitlemelisin!]”²²

Yukarıdaki yakarıda geçen Denizin Fırtına Tanrısına metinlerde nadiren yer verilir. Bu ilah, söz konusu ritüel dışında iki ritüel fragmanında daha karşımıza çıkar. Bunlardan ilki KBo 55.91'dir. Metnin Öy. 10' satırında “bir boğa ve Denizin Fırtına Tanrısı” ifadeleri okunur. Burada tanrıya yapılan bir sunu konu edilmiş olabilir. Bir diğer fragman ise Bo 6958'dir. İlgili tabletin sol sütun 5' satırında “Denizin Fırtına Tanrısı” ifadesi okunur.²³ Öte yandan Puhānu Kroniği'nde de “(14)Denizi bağlarım/sabitlerim ve böylece (o) ters akmaz.” cümlesine yer verilir.²⁴ Denizin ters akması yakındaki yerleşim yerlerini su basmasına neden olacağı için böyle bir felaketten korunma amacıyla bu sözlerin sarf edildiği düşünülebilir. Yaşlı Kadın Tunnaviya'nın uyguladığı ve Aşağı Ülke'deki Luvi geleneğine ait “sığırın ritüelinin” 5. tabletinde geçen bir sabitleme uygulamasının denizle olan ilişkisi de dikkat çekicidir. Hitit kralı ve kraliçesinin ölümden kurtarılması için yapılan bu ritüelde Tunnaviya, ritüel sahibinden (kraldan²) tanrıların öfkelerini ve halkın

21 Rutherford, Puduhepa, s. 827-828.

22 CTH 436.A; KBo 15.19 Öy. II 6-7. F. Fuscagni (ed.), hethiter.net/: CTH 436.

23 Denizin Fırtına Tanrısı kullanımını teyit edebilmemiz için Bo 6958 envanter nolu tabletin görselini bizimle paylaşan Doç. Dr. Meltem Doğan-Alparslan ve Arş. Gör. Tolga Pelvanoğlu'na teşekkürlerimizi sunarız.

24 CTH 16; KBo 31.4+3.41(+) 3.43 Öy. 14. Oğuz Soysal, “KUB XXXI 4 + KBo III 41 und 40 (Die Puhānu-Chronik). Zum Thronstreit Hattušilis I.,” *Hethitica*, S. 7, 1987, s. 179; Amir Gilan, *Formen und Inhalte althethitischer Literatur (THeth 29)*, Heidelberg: Winter, 2015, s. 299.

dedikodusunu tükürmesini ister. Ardından oldukça soyut tanımlamaların yer aldığı bir paragraf başlar. Buna göre Tunnaviya bir hasır otu (*šumanza-*)²⁵ alır ve bunu ritüel sahibinin üzerinde döndürerek şöyle yakarır:

“(3)Deniz ... Denizin içinde ise (4)hasır otu bağırdı/inledi! Denizden ise hasır otunu (5)çekerim. (6)Kırmızı yünüdan/den (7)çekerim.”²⁶

Bu sözlerin ardından Yaşlı Kadın yünü bıçakla keserek bir benzetme büyüü yakarır ve ritüel sahibinin ayaklarının hasır otuyla sabitlendiğini söyler. Burada kullanılan hasır otu denizden çekilen olmalıdır. Dolayısıyla denizden gelen bu malzemenin sabitleyici özelliğine bir vurgu yapıldığı söylenebilir.

Denizin ritüelindeki *denizin kenarı/sınırı* ifadesine yakın bir tanımlama Hattice-Hittitçe çift dilli yazılmış bir ritüel metninde de geçer. Nehirde başlayıp deniz kenarında devam eden uygulamalara yer veren ve oldukça kırıklı olan bu metni Klengel, kötü dillere karşı yapılan bir arındırma ritüeli olarak tanımlar.²⁷ Fuscagni ise söz konusu metnin farklı bir ritüel grubuna dahil olduğunu öne sürmekle birlikte onu hangi ritüeller arasında değerlendirdiğini belirtmez.²⁸ Tablete göre uygulama, nehir kenarından döndürme suyunun (*uahešnaš uatar*) getirilmesiyle başlar. Devam eden satırlarda tabarna, kral, suyun⁹ nehre dökülmesi, çakıl taşları ve balıklar ifadeleri geçmesine rağmen metin kırık olduğu için bu sözlerin bağlamını anlamak zordur. Özellikle çakıl taşları ve balıklar kelimelerinden sonra ritüelin deniz kenarında (*aruni irhe=šše*) devam ettiği okunur. Metin kötü dillerin *palhi-*kabına²⁹ konulması, kralın tükürmesi ve kabın kurşun kapakla kapatılarak deniz

25 Beckman, metinde geçen *šumanza-* ifadesini “ip, halat” olarak tercüme ederken Melchert “hasır otu, su kamışı” çevirisini yapar. Yukarıdaki metnin bağlamına Melchert’in önerisi uygun görünmektedir. Bkz. Gary M. Beckman, “The Hittite Ritual of the Ox (CTH 760.I.2-3)”, *Orientalia (Nova Series)*, S. 59, 1990, s. 49; Craig Melchert, “Hittite Nominal Stems in -anzan-”, *Indogermanisches Nomen Derivation, Flexion und Ablaut. Akten der Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft / Society for Indo-European Studies / Société des Études Indo-Européennes, Freiburg, 19. bis 22. September 2001*, ed. Eva Tichy, Dagmar S. Wodtke ve Britta Irslinger, Bremen: Hemen Verlag, 2003, s. 129-130.

26 CTH 409.IV.Tf05.D; KBo 24.3+2000/u Öy. I 3-7. Beckman, *Ritual of the Ox*, s. 43, 49; Haas, *Materia Magica*, s. 668.

27 Horst Klengel, *Keilschrifturkunden aus Boghazköi 44 Hethitische Rituale und Festbeschreibungen (KUB 44)*, Berlin: Akademie Verlag, 1973, s. VI.

28 F. Fuscagni (ed.), *hethiter.net/*: CTH 457.6 (TX 19.12.2012, TRde 19.12.2012).

29 “Genellikle büyük hacimli olduğu anlaşılan bir çeşit sıvı kabı, kazan, güğüm”. Bkz. CHD P, s. 66-67; Ahmet Ünal, *Hittitçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg: Verlag Dr. Kovaç, 2007, s. 505; Yaşar Coşkun, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil

kenarına yerleştirilmesiyle son bulur.³⁰ Benzer şekilde, Hatti kültür bölgesinde Nerik yakınlarında olduğu düşünülen Lihzina Kentinin Fırtına Tanrısı anlatısının ritüel kısmında da içine hastalıklar konmuş, kapakları kurşundan bakır *palhi*- kaplarının denizde durdukları (*aruni=ma URUDU-aš palhaeš kiandari*) belirtilir.³¹ Hatti kültürünün izlerini taşıması nedeniyle bu iki ritüelde geçen denizin Karadeniz olduğu düşünülebilir. Ayrıca yine ortak bir uygulama olarak her iki metinde de kötülüklerin *palhi*- kabına konularak uzaklaştırılması bu kabın deniz kenarında gerçekleştirilen ritüel davranışıyla ilişkilendirildiğini gösterir.

Kirliliğin Taşındığı Coğrafi Bir Mekân Olarak Deniz

Büyü ritüellerinde coğrafi unsurlar, sahip oldukları fiziki özellikleri ya da kendilerine atfedilen kimi imgesel anlamlarıyla karşımıza çıkar. Vadilerin derin, dağların yüksek olması gibi deniz de uzak ve engin bir yer olarak kabul edilir.³² Bu nedenle ritüellerde kötülük ya da kirliliğin taşındığı bir yer olarak da geçer.

ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1979, s. 44-48; Janet E. Gertz, *The Nominative-Accusative Neuter Plural in Anatolian Ph.D. Dissertation*, New Haven: Yale University, 1982, s. 17-19.

30 CTH 457.6; KUB 44.56 Ay. III 1-16. F. Fuscagni (ed.), *hethiter.net/*: CTH 457.6 (TX 19.12.2012, TRde 19.12.2012).

31 CTH 331.1.A; KUB 33.66+ Öy. II 9'-10'. Franca Pecchioli Daddi ve Anna Maria Polvani, *La mitologia ittita (Testi del Vicino Oriente Antico 4)*, Brescia: Paideia Editrice, 1990, s. 101-102; E. Rieken et al. (ed.), *hethiter.net/*: CTH 331.1 (TX 2009-08-26, TRde 2009-08-26). Benzer şekilde Telipinu'nun kaybolması mitosunda da yeraltında duran kapakları kurşundan tunç *palhi*- kaplarına yer verilir. Bkz. CTH 324.1; KUB 17.10 Ay. IV 15-16. Hannahanna'nın kaybolması mitosunda da benzer bir bağlamda geçtiği düşünülür. Bkz. CTH 334.1.1.A; KUB 33.54+33.47 Öy. II 5'.

32 Yüksek dağ ve derin vadi tanımlamalarının geçtiği bazı ritüel metinleri için bkz. Ayatarşa, Vattiti ve Şuşşumaniga ritüeli (KBo 3.8 Ay. III 3-4); Ambazzi ritüeli (KUB 27.67 Öy. I 40-41, KUB 53.21 Öy. I 11'); Tunnaviya'nın *taknaz dā*- ritüeli (KUB 9.34 Öy. I 16); askeri yemin ritüeli fragmanı (KBo 22.129a+ 22.129 Öy. 15'); yeni doğan ritüeli (KBo 17.61 Ay. 18'; KBo 24.17 Öy. 6'). Öte yandan Torri, kozmosun farklı bölümlerinin sorumluluğunun tanrılar arasında taksim edilmesine yer veren mitolojik anlatıyı içeren KBo 9.127+KUB 35.107 metninin Öy. II 4" satırı için "a-a-li-iš-š[a A.AB.BA-iš]" tamamlamasını önerir. Burada geçen *ala/i-* ifadesini Starke "deniz", Melchert ve Torri "derin" olarak tercüme eder. Steitler ise "uzak" tercümesini kullanır ve söz konusu satırda geçen ifadeyi "uzak deniz" olarak çevirir. Bu kullanım, vadiler ve dağlar için olduğu gibi denizin de imgesel anlamı üzerine tanımlama yapıldığını gösterir. Ancak belirtmek gerekir ki denizi niteleyen sıfatlar metinlerde nadiren geçer. Bkz. Starke, *age.*, s. 374 dn. 1346; Craig Melchert, *Cuneiform Luvian Lexicon. Lexica Anatolica 2*, Chapel Hill: University of North Carolina at Chapel Hill, 1993, s. 6; Giulia Torri, "The Great Sun God Made a Feast: A Mythical topos in Hittite Ritual Literature", *Festschrift für Gernot Wilhelm anlässlich seines 65. Geburtstages am 28. Januar 2010*, ed. Jeanette Fincke, Dresden: Islet, 2010, s. 385-386 dn. 13, 18; Charles Steitler, *The Solar Deities of Bronze Age Anatolia. Studies in Texts of the Early Hittite Kingdom*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2017, s. 390-391, 395.

Denizin enginliği olumsuzlukları yutarak onların ritüel sahibinden ya da Hatti Ülkesi'nden uzaklaşmalarını sağlamış olmalıdır. Hem İriya ritüelinde hem de onunla yakından ilişkili CTH 401.2 metninde olumsuzlukların taşındığı nihai yer denizdir.³³ Her iki ritüelde de denize kirliliği taşıyan coğrafi unsur ise nehirdir.³⁴ Kâhin İriya'nın mitolojik pasajlar da barındıran bir şehri arındırma ritüelinde nehir kenarı, su ve dağlar gibi doğal fenomenlere yer verilir. Yeraltı tanrılarının yakarıldıktan sonra kaynakta (PÚ) kâhin ile su arasında mitolojik bir diyalog başlar. Bu bölümde ritüel uygulayıcısı tarafından yardıma çağrılan doğal unsurlardan biri olarak “denizin bataklığı (ya da bataklık (ve) deniz)” ifadeleri de geçer ve olumsuzlukların nehir aracılığıyla denize taşındığı şu sözlerle vurgulanır:

“(KUB 30.34 Ay. III 9) *Ve o kalın ekmek, şarap (ve) içki sunularını alır.* ⁽¹⁰⁾*Ve o suya gider ve kaynağa söyle ko[nuşur]:* ⁽¹¹⁾*“Deniz, bataklık, büyük kaynak, kü[çük] kaynak,* ⁽¹²⁾*ben neden geldim? Neden çaba göster[dim]?* ⁽¹³⁾*O, insanoglunu bir inek gibi sığır [çitlerinin] ⁽¹⁴⁾arkasına fırlattı. Ve ⁽¹⁵⁾kalın ekmekleri, şarabı (ve) içki sunularını siz[e] get[irdim].* (KUB 30.34+KUB 60.75 Ay. III 16/1’)*(Şimdi) benim yanımda durunuz.”* (KUB 60.75 2’) *S[ui] [şöyle yanıtladı]:* ⁽³⁾*“Kor[k]ma! [Biz senin yanında duracağız.]* ⁽⁴⁾*Kurbağa onu ağzıy[la] [alır] ve onu ⁽⁵⁾yutar. Sıçan³⁵ onu ⁽⁶⁾burnuyla(?) [alır]. ⁽⁷⁾Kurbağa onu [derin vadiler]den [nehre] getirir. ⁽⁸⁾[Nehir onu denize götürür].”* (KBo 54.14 Ay. III x+1)[...] *sen² [...] ⁽²⁾[...] ... balık onu² [yer]. ⁽³⁾[...] senin [...], senin ayağım, gözyaşı[n² ...] –dı/-di. ⁽⁴⁾Sen şehre geldin.”*³⁶

33 İki ritüel arasındaki ilişkinin detaylı incelemesi için bkz. Craig Melchert, “New Light on Hittite Verse and Meter?”, *Proceedings of the Eighteenth Annual UCLA Indo-European Conference, November 3-4, 2006*, ed. K. Jones-Bley, M. E. Huld, A. della Volpe, M. Robbins Dexter, Washington: Institute for the Study of Man, 2007, s. 117-128.

34 Nehirlerin Hitit kültüründeki rolü hakkında detaylı bir inceleme için bkz. İlgi N. Gerçek, “Rivers and River Cults in Hittite Anatolia”, *Cult, Temple, Sacred Spaces. Cult Practices and Cult Spaces in Hittite Anatolia and Neighbouring Cultures (StBoT 66)*, ed. Susanne Görke, Charles W. Steitler, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2020, s. 253-278. Yazarın nehirlerin ritüellerdeki rolü ve kirliliği taşınması hakkındaki görüşleri için özellikle bkz. s. 260-261.

35 Metinde *harziyalla-* olarak geçen bu kelime ve ilgili literatür için bkz. HW² H, s. 387-388.

36 CTH 400.1; KUB 30.34+KUB 60.75+KBo 54.14 Ay. III 9-16/1’-8’/x+1-4’. Rita Francia, “Montagne grandi (e) piccole, (sapete) perchè sono venuto?” (in margine a due recitativi del Rituale di Iriya CTH 400-401), *Orientalia Nova Series*, S. 73, 2004, s. 401-403; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription. KUB 60 (DBH 20)*, Dresden: Verlag der TU, 2006, s. 76-77; Melchert, Hittite Verse and Meter, s. 117-128. Ayrıca Melchert, Francia, *age.*, 397’nin aksine metinde geçen *arunaş ŞÜŞÜ-aş* (KUB 30.34 Ay. III 11) ifadesinin datif lokatif halde ve çoğul formda değil nominatif halde ve tekil (vokatif olarak) formda “deniz bataklığı” anlamında kullanıldığını belirtir (Melchert, Hittite Verse and Meter, dn. 5). Bu ifade aynı zamanda genitif bağlantısı olmayan vokatif hal tekil

İriya ritüeli ile hem içerik hem de uygulama bakımından benzerlik sergileyen CTH 401.2 numaralı arındırma ritüelinde de kirliliğin nehir üzerinden denize taşındığı belirtilir. Bu kez kral ile dağlar arasında geçen mitolojik konuşmalardan sonra kralın büyük ve küçük su kaynaklarına giderek onlara İriya ritüelindeki cümlelere benzer sözlerle seslendiği okunur. Burada kral denize³⁷ geldiğini belirtir ve kaynaklardan yanında durmalarını ister. Bu isteğine karşılık kaynaklar ona şöyle der:

“(14)... *Korkma!* (15)[*Biz senin yanında duracağız. Kurbağa ağ[zı]yla alır.* (16)[... o] *yutar. Sıçan onu* (17)[*burnuyla? ...*] *Kurbağa derin* (18)[*sulara ...*] *Nehir onu denize götürür.* (19)[...] *x-ler/lar aşıya götürür.* (20)[...]-x ise *ge[ri] gelmez.*”³⁸

Öte yandan yukarıda yer verilen her iki metin de Hattuşalı kâtiplerce düzenlenip yazılmış olsa bile sözlü gelenekten gelen dil unsurları ve imgeler taşır.³⁹ Denizin geçtiği kısımların mitolojik tanımlamalar içermesi, bu metinlerdeki sözlü geleneğin etkisini destekler niteliktedir.

Denizin kötülükleri yutan doğal bir unsur olarak tanımlanması, benzetme büyüü uygulamalarına yer veren bir ritüel fragmanında da geçer. Oldukça kırıklı olan bu metin, denizin yalnızca olumsuzlukların gönderildiği coğrafi bir fenomen değil aynı zamanda bunları içinde tutarak bir bakıma yok eden doğüstü bir güç olduğunu açıkça gösterir. Metinde önce öfke ve kısa yıllar gibi olumsuzlukların

formda iki ayrı kelime olarak da değerlendirilebilir (S. Melzer – S. Görke (ed.), hethiter.net/: CTH 400.1).

37 Metinde (KBo 13.131 Öy. II 13') “*aruni ammama uyanun*” ifadesi geçer. Haas ve Jakob-Rost, “*denize Ammamma için geldim.*” tercümesini yaparken Melzer ve Görke “*ammama denizine geldim.*” şeklinde bir çeviri önerir. Bkz. Volkert Haas ve Liane Jakob-Rost, “Das Festritual des Gottes Telipinu in Hânšana und in Kaşha*. Ein Beitrag zum hethitischen Festkalender”, *Altorientalische Forschungen*, C 11, S. 1, 1984, s. 20-21; S. Melzer – S. Görke (ed.), hethiter.net/: CTH 401.2 (TX 20.04.2017, TRde 20.04.2017). Haas ayrıca Am(m)am(m)a kelimesinin iteratif formda olduğunu ve Hititçe *ama-* “anne” ifadesinden türeyerek “büyükanne” anlamına geldiğini öne sürer. Hatti Kader Tanrıçaları İşduştaya ve Papaya gibi onun da Karadeniz Bölgesinden gelen bir ilah olduğunu belirtir. Tanrıça Am(m)am(m)a kültünün Kuzey Anadolu'ya yerleştirilen Tahrurpa, Zalpa, Hanhana ve Kaşha kentlerinde etkili olduğunu, İmparatorluk Döneminde ise Kizzuvatnadaki Dunna ve Katala'da da bu tanrıçanın kültünün görüldüğünü belirtir. Özellikle I. Şuppiluliuma, II. Murşili ve II. Muvattalli Döneminde Dunna'nın Ammamma'sı ile Tahrurpa'nın Ammamma'sının yemin tanrıları içinde geçtiğini, bu bakımdan söz konusu ilahın devlet panteonunda önemli bir noktada yer aldığını öne sürer. Haas, *Geschichte*, s. 432-433. Ayrıca bkz. HW² A, s. 66.

38 CTH 401.2; KBo 13.131 Öy. II 14'-20'. Haas, *Materia Magica*, s. 473; S. Melzer – S. Görke (ed.), hethiter.net/: CTH 401.2 (TX 20.04.2017, TRde 20.04.2017).

39 Melchert, *Hittite Verse and Meter*, s. 117-128; Francia, *agm.*, s. 390-408.

kırmızı nehre (İD.SA₅) götürüldüğü ve kırmızı nehrin bunları Maraşşanta Nehri'ne verdiği okunur. Kızılırmak ile eşitlenen Maraşşanta Nehri ise onları denize taşır. Ardından denize şöyle yakarılır:

“(6)(Ve) sen, deniz, insanoğlunun, sığırın ve koyunun kötü kirli[[iğini] (7)[... k]ötü hastalığı, kötü öf[keyi, ...] (8)çekirgeyi, mişara- böceğini,⁴⁰ kısa [yılları ...] içeri al/içinde tut!”⁴¹

Hitit kralı ve kraliyet ailesinin üzerindeki kirliliğin ortadan kaldırılması için düzenlenen ve yalnızca ikinci günü detaylı bir şekilde elimize ulaşan *babili*-ritüelinin İstar-Pirinkir'e dualar içeren bölümünde de nehir ve deniz bağlantısına vurgu yapılırken denizin kötülükleri yutan bir fenomen olduğu imgesine bir kez daha yer verilir. Kizzuvatna kökenli olan ve Hurri-Babil kültürünün izlerini taşıyan bu ritüelde gümüşle süslenmiş kayığın içinde başı ve gözleri gümüşle kaplanmış ahşap bir figür durur. Onun yanında *zapzagi*-,⁴² bağlanmış *tuhhueşsar*⁴³ ve bir kutu yer alır. Rahip, hazırlanan bu kayığı alarak onu nehre götürür ve suya bırakır. Ardından benzetme büyüğü içeren şu sözleri yakarır:

“(17)Düğüm nasıl tekrar (18)çözüle[mez]se, kötülük de aynı şekilde tekrar (19)çözül[me]sin! Ve (nehir) kutuyu nasıl (20)[yutarsa] o aynı şekilde kötülüğü de yut-

40 “Ekin böceği, buğday biti” olarak tercüme edilir. Bkz. Harry A. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum* (AOS 55), New Haven-Connecticut: American Oriental Society, 1974, s. 25, 90; HW, s. 143; HED M, s. 162; CHD L-N, s. 296-297.

41 CTH 458.6; KBo 12.94 6'-8'. F. Fuscagni (ed.), *hethiter.net/*: CTH 458.6; Giulia Torri ve Francesco Barsacchi, *Hethitische Texte in Transkription-KBo 13 (DBH 51)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018, s. 104; Rita Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2006, s. 201-202. Metinde geçen kırmızı nehir ve Maraşşanta Nehri hakkında bkz. Heinrich Otten, *Eine althethitische Erzählung um die Stadt Zalpa (StBoT 17)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1973, s. 21-22.

42 “Cam, frit, cam hamuru, değerli bir taş, obsidyen², dağ kristali” tercümeleri önerilir. Bkz. Galina Kellerman, *Recherche sur les rituels de fondation hittites*, Paris: Université de Paris, 1980, s. 35-40; Erich Neu, “Hethitisch *zapzagi*-“, *Ugarit Forschungen*, s. 27, 1995, s. 395-402.

43 “Genellikle ritüellerde kullanılan ve kültüsel arındırma sağlayan bir malzeme”. HEG T, s. 415-417. Söz konusu kelimenin detaylı incelemesi için bkz. Sedat Alp, “Hititlerin Dinsel Törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi *tuhhueşsar* Üzerinde Bir İnceleme”, *Belleten*, C 46, s. 182, 1982, s. 247-259. Zeilfelder, “kekik” tercümesini önerir. Susanne Zeilfelder, “Heth. *tuhhuessar* und der Thymian”, *125 Jahre Indogermanistik in Graz: Festband anlässlich des 125 jährigen Bestehens der Forschungsrichtung “Indogermanistik” an der Karl-Franzens-Universität Graz*, ed. Michaela Ofitsch, Graz: Leykam, 2000, s. 497-508; Gary M. Beckman, *The babili-Ritual from Hattusa (CTH 718)*, Winona Lake-Indiana: Eisenbrauns, 2014, s. 67.

sun! ⁽²¹⁾*Nehir, kayığı denize taşısın!*⁴⁴

Öte yandan yine aynı ritüelde rahip, ritüel sahibinin üzerinde bir balığı döndürdükten sonra balığın kirliliği denize götürmesi için yakarır. İncelenen metinlerde denize kirliliği taşıyan balık motifinin yalnızca *babelili*- ritüelinde geçtiği dikkati çeker.⁴⁵

⁽⁵⁾*[Adamı arındır ve temizle! (6) Onun] günahlarını arındır! Bugün (7) [onun için rahatlamayı sağla!] [Balığı] denize ve kuşu gökyüzüne (8) gönderiyorum.*⁴⁶

Tüm bunlara ek olarak evin arındırılması ritüelinde de deniz, kirliliğin taşındığı bir yerdir. Ancak bu kez önceki örneklerde olduğu gibi kirliliği denize taşıyan nehir değil sel suyudur.

⁽³⁷⁾*Sel, nasıl şehirden kiri/tozu (ve) çamuru (38) yıkarsa ve çatıyı suyla yıkarsa (39) (ve) o, oluktan aşağıya akarsa bu ritüel de bu şehrin (ve) evin (40) kirliliğini (ve) kötü iftiralarını aynı şekilde temizlesin (41) ve sel onu denizin içine taşısın!*⁴⁷

Evin arındırılması ritüelinde geçen mitolojik bölümde ise İştâr ve su kaynağı arasında bir konuşma gerçekleşir. Ardından doğan kuşunun suyu denizden getirdiği ve onu sağında, sözleri ise solunda tuttuğu okunur.⁴⁸ Otten, İştâr'dan alınan arındırma suyunun gizlice değiştirilmiş olabileceğini ve doğanın engin denizden su getirmesinin nedeninin bu olabileceğini belirtir.⁴⁹ Denizden suyun getirilmesinin ardından İştâr kanatlanır ve doğanla buluşmak için Ninive'den uçar. Sağ eline suyu, sol eline sözleri alır. Sağ tarafa su serperken sol tarafa şöyle konuşur:

⁽¹²⁾*İyilik evin içine girsin! Ve o "kötü (13) gözü" araştırсын ve onu dağıtsın.* ⁽¹⁴⁾

44 CTH 718.1.A; KUB 39.71 + KBo 41.75 + KBo 40.93 Ay. IV 17-21. Beckman, *babelili-Ritual*, s. 22-23, 38. Öte yandan benzer bir kullanım Şamuha kentinin arındırılması ritüelinde de geçer. Fakat burada kayığın denize ulaşmasına bir atıf yoktur. Metin için bkz. CTH 480.1; KUB 29.7 Ay. 39-48.

45 Beckman, ritüel sahibinin kirliliğini taşıyan balık ve kuş motifinin Koyuncuk ve Sultantepe'den gelen *namburbi* ritüeli ile hem Koyuncuk hem de Assur'da bulunan *lipşur*- ayini metinlerinde geçtiğine vurgu yapar. Dolayısıyla *babelili*- ritüelindeki bu motif, Hitit kültürüne Babil geleneğinden geçmiş olmalıdır. Detaylı bilgi için bkz. Beckman, *babelili-Ritual*, s. 68-69.

46 CTH 718.2.B; KUB 39.80 5'-8'. Beckman, *babelili-Ritual*, s. 34-41.

47 CTH 446.B; KBo 10.45 Ay. IV 37-41. Billie J. Collins, "Purifying A House: A Ritual for the Infernal Deities (Nr. 1.68)", *The Context of Scripture I*, ed. William W. Hallo, Leiden-Boston: Brill, 1997, s. 170; Heinrich Otten, "Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Bogazköy", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, s. 54, 1961, s. 138-139; Andrea Trameri, *Purifying a House from Blood*, Columbus: Lockwood Press, 2022, s. 88-89. Collins ve Otten, sel çevirisi yerine "sağanak yağış (downpour, Regenguß)" tercümesini kullanırlar.

48 Trameri, doğan kuşunun suyu sağ pençesiyle sözleri ise sol pençesiyle tuttuğu şeklinde bir tamamlama önerir. Trameri, *age.*, s. 95.

49 Otten, *Beschwörung der Unterirdischen*, s. 151.

Temizlesin temiz su “kötü dili”, (15)kirliliği, kanı, günahı, laneti. (15)Rüzgar samanı nasıl (16)uçuruyorsa ve onu denizin içine/ötesine (17)götürüyorsa, (su da) bu evin (kötü) kanını ve kirliliğini (18)aynı şekilde dağıtsın ve onları denizin (19)içine/ötesine taşınsın.”⁵⁰

Yukarıda incelenen metinler değerlendirildiğinde *babili-* ritüelinde yer verilen balık ile evin arındırılması ritüelinde geçen sel suyunun denize doğrudan ulaşan unsurlar olması dikkat çekicidir. Ancak İriya ritüelinde, arındırma ritüelinde ve *babili-* ritüelinin bir bölümünde kötülükleri denize nehrin taşıdığı açık bir şekilde ifade edilir. Ancak nehrin bunu gerçekleştirmesi için kurbağa ve kayık gibi araçlar kullanılır. Dolayısıyla nehrin genellikle kirliliği yüklenen değil onu aktaran coğrafi bir unsur olduğu söylenebilir. Nehir ve deniz bağlantısı en açık şekilde Hurri tanrıları listesine yer veren bir bayram ritüeli fragmanında görülür. Metinde geçen “deniz, nehirlerin annesi”⁵¹ ifadesinden yola çıkarak denizin gökyüzü ve yeryüzü gibi kötülükleri yutan bir fenomen olmasının yanında nehirlerin annesi olarak kabul edildiği de anlaşılır.

Hitit ritüellerinde denizin geçtiği sembolik ifadelerden biri de “denizin boğası (*arunaš* GU₄.MAḪ-aš)” tanımlamasıdır.⁵² Aile içi anlaşmazlıklara karşı uygulanan ritüelde Kizzuvatnalı Yaşlı Kadın Maştigga, bir balığı ocağa atmadan önce onu iki ritüel sahibinin üzerinde döndürür ve şu sözlerle bir benzetme büyüsü yakarır:

“(40)Bu balık denizin boğa(sıdır.) Ve bu balığın kendisi (41)denizden nasıl ayrıldıysa ayrılıns şimdi de (42)[o] günün dilleri (ve) lanetleri!”⁵³

Balığın denizden ayrıldığı özellikle vurgulandığı için burada kullanılanın deniz balığı olduğu anlaşılmaktadır. Hoffner, Hattuşa kazılarında köpek balığı omur-

50 CTH 446.C; KUB 41.8 Öy. II 12'-19'. Trameri, *age.*, s. 63-64. Ayrıca Kizzuvatna geleneğine ait bu metinde geçen rüzgarın samanı denizin içine götürmesi motifi denizden çok uzak olmayan Kilikya Bölgesindeki tarımla ilgili manzaraları hatırlatır.

51 CTH 704; “(4)[]x^{TIM} A.AB.BA AMA I₇^{HL.A} []” (KBo 39.157 (1181/c) 4'. Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription. KBo 39 (DBH 11)*, Dresden: Verlag der TU, 2004, s. 200-201. Wegner ise “A.AB.BA DAGAL İD^{HL.A}” okumasını yapar. Bkz. Ilse Wegner, *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil I: Texte für İSTAR-ŠA(W)UŠKA (ChS I/3-1)*, Roma: Bonsignori Editore, 1995, s. 214.

52 Miller, “denizin heybetli/güçlü boğası” çevirisini yapar ancak tablette güçlü/heybetli sıfatı kullanılmamıştır. Bkz. Jared L. Miller, *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuvatna Rituals (StBoT 46)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004, s. 66.

53 CTH 404.1.I; KBo 39.8 Öy. I 40-42. Miller, *age.*, s. 66; A. Mouton (ed.), *hethiter.net/*: CTH 404.1.I (TX 07.05.2012, TRfr 21.03.2012).

gasının bulunması nedeniyle *denizin boğası* olarak tanımlananın köpek balığı olabileceğini öne sürer.⁵⁴ Öte yandan yukarıdaki satırlarda yer verilen *babili*-ritüeli ile Maştigga ritüeli arasında balığın ritüel sahibinin üzerinde döndürülmesi bakımından bir ortaklık söz konusudur. İlk ritüelde döndürülen balık denize gönderilirken ikincisinde ocağa atılarak yakılır.⁵⁵ Dolayısıyla deniz ve ateşin aynı yok edici etkiye sahip olduğu düşünülebilir. *babili*- ritüelinde denize bırakılan balığa ne olduğuyula ilgili bir tanımlama yapılmamasına rağmen Maştigga ritüelinde kesin bir sonuca şahitlik edilir.

Denizin kötülük ve kirliliği yutan bir unsur olması genellikle arındırma ritüellerinde karşımıza çıkar. Bu durum özellikle Hatti Ülkesi'nin çekirdek bölgesini oluşturan Orta Anadolu'dan bakıldığında denizin devasa ve çok uzak bir muhafaza mekânı olarak algılandığını gösterir. Denize atfedilen bu rol kendisini Hitit/Luvi ritüellerinde, kuzeydeki kültürel bölgede, Aşağı Ülke ve Kizzuvatna ile ilişkili geleneklerde gösterir. Dolayısıyla yukarıda yer verilen ritüellerde Karadeniz ve Akdeniz'in tanımlandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Kizzuvatna Bölgesindeki Hurri kültürünün izlerini taşıyan evin arındırılması ritüelinde (CTH 446), İstar-Pirinkir için yapılan Babilce yakarıları içeren *babili*- ritüelinde (CTH 718) ve Kizzuvatna kökenli Maştigga ritüelinde (CTH 404) atıf yapılan denizin Akdeniz olduğu söylenebilir. Öte yandan bir arındırma ritüeli fragmanı olan ve Kızılırmak ile eşitlenen Maraşsanta Nehri'nin denize kötülükleri taşımasına yer veren metindeki deniz imgesinin ise Karadeniz olduğu düşünülmelidir. İriya'nın bir kentin arındırılması ritüelinde (CTH 400) ve benzer bir ritüel olan CTH 401.2 metninde de deniz, kötülükleri yutan bir fenomen olmakla birlikte bu ritüeller belli bir geleneğe atfetmek için yeterli veri sunmadıklarından hangi denize atıf yapıldığı konusunda görüş belirtmek zordur.⁵⁶

54 Harry A. Hoffner, "On Some Passages about Fish", *Saeculum: Gedenkschrift für Heinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*, ed. Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken, Walter Sommerfeld, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015, s. 66 dn. 17. Hattuşa kazılarında ele geçen köpek balığı kemiği buluntuları için bkz. Angela von den Driesch ve Joachim Boessneck, *Reste von Haus- und Jagdtieren aus der Unterstadt von Boğazköy-Hattuşa. Grabungen von 1958-1977 (Boğazköy-Hattuşa 11)*, Berlin: Gebr. Mann, 1981, s. 14, 16, 59.

55 Balığın büyü malzemesi olarak kullanımı hakkında detaylı bilgi için bkz. Strauß, *age.*, s. 199-201.

56 Mouton, İriya ritüelini Luvi kültürüyle ve Aşağı Ülke'yle ilişkilendirir. Alice Mouton, "Rituels de 'boucs émissaires' en Anatolie hittite", *Proceedings of the 8th International Congress of Hittitology, Warsaw, September 5-9, 2011*, ed. Piotr Taracha, Warsaw: Agade, 2014, s. 558-587.

Tanruların Çağrıldığı Coğrafi Bir Unsur Olarak Deniz

Hitit ritüellerinde deniz; dağlar, gökyüzü, yeryüzü ve nehirler gibi tanruların çağrıldığı doğal yerlerden biridir. İlahların çeşitli doğal mekânlarla birlikte denizden çağrılmasını da kapsayan bu ritüel davranışı, Erken İmparatorluk Döneminde (özellikle de I. Tuthaliya zamanında) Kizzuvatna'dan Hattuşa'ya gelen kült ve ritüel geleneklerinde izlenebilir. Söz konusu ritüellerde geçen deniz, soyut bir tanımlamadır ancak ritüel uygulayıcılarının çağırma uygulamaları ve yakarılı esnasında Kilikya'nın güneyindeki Akdeniz'i düşündükleri söylenebilir. Denizden tanruların çağrılmasına yer veren metinler kirliliğe karşı Ammihatna, Tulbi ve Mati ritüeli (CTH 472), Gece Tanrıçasının kültünün genişletilmesi ritüeli (CTH 481), Sedir Tanrularını çağırma ritüeli (CTH 483.1) ile Ana Tanrıça, Kader Tanrıçaları, Anzili ve Zukki'yi çağırma ritüelidir (CTH 484).

Kizzuvatna kökenli Ammihatna, Tulbi ve Mati'nin arındırma ritüelinde tanruların çağrılması için rahip önce 2 *BIBRU* kabını tapınaktan dışarıya götürür. Daha sonra elinde tuttuğu ince ekmeği, bir kap şarabı, güzel kokulu ince yağı ve kırmızı yünü yola koyar. Ekmeği parçalayarak Güneş Tanrısının karşısına serper ve şarap sunumu yapar. Ardından kırmızı yünü güzel kokulu ince yağın içine batırır ve tanrıyı şu sözlerle çağırır:

“(19)Tanrı, hangi kirlilikten devamlı surette (20)kaçtıysan ve sen onun yüzünden gökyüzüne (21)gittiysen ve dağa gittiysen (22)ve denize gittiysen ve 7 yola gittiysen (23)şimdi gökyüzünden g[(el) Dağda]n (ve) nehirden (24)gel! Denizden gel! [(7)] yoldan gel! (25)7 patikadan (Akk. *padānu*) gel!”⁵⁷

Tapınağın dışında yapılan bu çağırma yakarısından sonra önce yünle ardından arpa ezmesiyle benzetme büyüsü yakarılır ve uygulamalar nehir kenarında devam eder.

Gece Tanrıçasının kültünün genişletilmesi ritüelinde ise eski tapınak için *tuhalzi* ritüelinin⁵⁸ yapıldığı gün tanrıça yeni tapınağına çağrılır. Buna göre içerisinde

57 CTH 472.A/B; KUB 30.38+ Öy. I 19-25. Strauß, *age.*, s. 258-265. Bu ritüelin ve Kizzuvatna ritüellerinin kayda alınması hakkında bkz. Amir Gilan, “Religious Convergence in Hittite Anatolia: The Case of Kizzuwatna”, *Religious Convergence in the Ancient Mediterranean* (SAMR 2), ed. Sandra Blakely ve Billie J. Collins, Atlanta: Lockwood Press, 2019, s. 184.

58 *tuhalzi*- erken çalışmalarda “bir hayvan, kurban” olarak tercüme edilse de güncel çalışmalarda onun “bir sunu çeşidi” olduğu kabul edilir. Detaylı bilgi için bkz. Ferdinand Sommer ve Hans Ehelolf, *Das hethitische Ritual des Pāpanikri von Komana: (KBo V 1=Bo 2001): Text, Übersetzungsversuch, Erläuterungen* (BoStu 10), Leipzig: Hinrichs, 1924, s. 41; Heinz Kronasser, *Die Umsiedlung der Schwarzen Gottheit. Das hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi)*, Wien: H.

çeşitli yünlerin, ekmeklerin, güzel kokulu ince yağın, peynirin, kabın ve şarabın olduğu ritüel malzemeleri alınarak nehir kenarına gidilir ve tanrıçanın çağrıldığını bildiren şu cümlelere yer verilir:

“(43)Ve onlar tanrıçayı Akkad'tan, Babil'den, (44)Susa'dan, Elam'dan, sevdiği şehir Kiş'ten, (45)dağdan, nehirden, (46)denizden, vadiden, bozkırdan, kaynaktan, (47)gökyüzünden, yeryüzünden, (48)7 yoldan ve 7 patikadan çağırırlar.”⁵⁹

Tanrıçanın çağrılması tamamlanınca nehir kenarında bir çadır yapılır ve içerideki hasırdan masanın üzerine *ulihî*⁶⁰ konur. Çeşitli ritüel malzemeleri alınır ve önce bir oğlakla kanın ritüeli (SISKUR *zurki*-) ardından bir koyunla yüceltme ritüeli (*şarlatta*) ve yine bir koyunla yakma ritüeli (*ambašši*) yapılır. Tanrıçaya yiyecek sunulduktan sonra *ulihî*, ritüel sahibinin evine götürülür böylece nehir kenarındaki uygulamalar sonlanır.

Erken İmparatorluk Dönemine ait olan ve Kizzuvatna'dan gelen bir diğer ritüel Sedir Tanrılarının Mısır, Alaşiya, Viluşa gibi pek çok kent ve ülke ile doğal mekândan çağrılmasını içerir. Bu ritüel doğrudan şu cümlelerle başlar:

“(1)Rahipler tanrıları 8² yoldan, çayırdan, dağlardan, nehirlerden, (2)denizden, su kaynaklarından, ateşten, gökyüzünden ve yeryüzünden (3)çağıracakları zaman ...”⁶¹

Yine aynı ritüelde Sedir Tanrılarının çağrıldığı mekânların her biri için çeşitli sunular yapılarak krala ve kraliçeye yaşam, sağlık, uzun yıllar, erkek ve kız çocuklar ile torunlar vermeleri için tanrılara yakarılır. Buna göre önce nehirler ve yollar için kuşlarla yakma kurbanı yapılır. Ardından tanrılar, nehrin önünde/kenarında denizden çağrılır. Rahip, kral ile kraliçe için iyilikleri bir kez daha yakarır ve kuşlarla yakma kurbanı tekrarlanır.⁶²

Böhlaus, 1963, s. 52; Gary M. Beckman, *Hittite Birth Rituals. Second Revised Edition (StBoT 29)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983, s. 220; HW, s. 226; HEG T-D, s. 408.

59 CTH 481.A; KUB 29.4 Ay. III 43-48. Miller, *age.*, 292.

60 “Genellikle Kuzey Suriye-Hurri ritüellerinde geçen yün kült malzemesi”. Detaylı inceleme ve ilgili literatür için bkz. Miller, *age.*, s. 409-412; Strauß, *age.*, s. 193.

61 CTH 483.1; KUB 15.34 Öy. I 1-3. Trabazo, *age.*, s. 574-575; Albrecht Goetze, “Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ed. James B. Pritchard, Princeton-New Jersey: Princeton University Press, 1969, s. 351; Volkert Haas ve Gernot Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna (AOATS 3)*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1974, s. 182-183.

62 CTH 483.1; KUB 15.34 Ay. III 21'-22'. Haas ve Wilhelm, *age.*, s. 196-197.

Ana Tanrıça, Kader Tanrıçaları, Anzili ve Zukki'yi çağırma ritüelinde de ilahlar çeşitli yerlerden çağırılırlar. Sedir Tanrılarını çağırma ritüeliyle birlikte bu ritüel grubunun en detaylı örneğini sunan metinde, tanrıların sırasıyla kurban çukurlarından, ateşten, kaynaklardan, denizden, nehirden, dağlardan ve gökyüzünden gelmeleri istenir. Öte yandan bu metinde denizdeki ritüelin nasıl yapıldığı detaylarıyla aktarılmıştır.

“(36)[... Kaynak]lardan (çağırmayı) bitirdiklerinde ve tanrıları (heykellerini) (37)[(6-7 işaretlik boşluk) gö]türürler ve denizde ambašši kurbanı için [yakar/yakarlar. ...] (38)[...] keldi için 1 adet koyunu [sunar/sunarlar.] (39)[...] hamurdan odunların hepsini (40)[(4-5 işaretlik boşluk)]x küçük taşı ve alabasteri (41)[i]çine/içeriye döker. Ekmek kırıntılarını ve yağlı ekmeği (42)içine döker. Ve şarabı, taual, ualhi⁶³ içeceğini (43)tatlı sütü, yağı balla [] sunar. [...] (44) 3 adet ince ekmek ise bölünür ve eril tanrıların önüne (45)saçılır. Ve ardına [] saçılır ve (sıvı) sunulur. (46)Daha sonra arpa ezmesi, bal (ve) yağ(dan) yollardan (tanrıları) çağırılır[ır]. (47)Ve ince ekmekleri bölerler ve sunarlar. (48)Ve tanrıları çağırmaya başlarlar. (49)Ve onları denizden çağırırlar. Ve (50)(çağırmayı) bitirdiklerinde çakıl taşlarını alırlar. (51)Ve tanrıların gözlerini geriye doğru döndürürler. (52)Ve onları (çakıl taşlarını) aşağıya dökerler. (53)Karıştırılmış olanları (sıvılar?) aşağıya dökerler.”⁶⁴

Yalnızca Ana Tanrıça, Kader Tanrıçaları, Anzili ve Zukki'yi (CTH 484) ve Sedir Tanrılarını çağırma ritüellerinde (CTH 483) denizden çağırma için ayrıca bir uygulama gerçekleştirilir. Buna göre ilk ritüelde bir adet koyun aracılığıyla denize ambašši (koyun ve kuşla yapılan kurban ritüeli) ile keldi (esenlik, sağlık, refah) kurbanı yapılırken Sedir Tanrılarını çağırma ritüelinde kuşla yakma kurbanı uygulandığı görülür.

İlahların çağırıldığı bir mekân olmasının dışında deniz, ruhun ölümden sonraki yolculuğunu anlatan Anadolu kökenli bir metinde (CTH 457.7) ölenin ruhunun mahrum kaldığı ve geri alınması gereken özün (iyatar=met “benim bolluğum/bereketim”) bulunduğu bir yer olarak tanımlanır. Archi, yalnızca geç kopyaları korunmuş olmasına rağmen metnin ilk örneklerinin Eski Hitit Dönemine tarih-

63 Genellikle kült metinlerinde ve ritüel uygulamalarında birlikte geçen taual ve ual(a)hi bir çeşit sunu içeceğidir. Detaylı bilgi için bkz. HW, s. 219, 243; Ünal, age., s. 708, 782; HEG T, D/2, 278-279; HEG W-Z, s. 255-257.

64 CTH 484.1.A; KUB 15.31 Ay. III 36-53. Haas ve Wilhelm, age., s. 164-165; F. Fuscagni (ed.), hethiter.net/: CTH 484 (TX 07.10.2013, TRit 02.02.2017).

lendiğini belirtir.⁶⁵ Metnin başlangıcında yer alan mitologemde geri alınması gereken hayati bir özün (*iyatar=met*) bulunduğu muhtemel mekânlar arasında denize de yer verilir.

“(4)[Fa]ni ruh [nerede(dir)(?)⁽⁵⁾O, onun için [nereye?] geldi? Eğer o (ruh) dağday(sa), (6)[a]rı onu getirsin ve onu yerine koysun. (7)Ya da o [yer]yüzündey(se) arı onu getirsin (8)ve onu yerine koysun. (9)[Sü]rölmüş arazide ne var(sa) ve onu arılar getirsinler (10)[ve] onları yerlerine koysunlar. Arılar üç gün (11)(ve) dört gün boyunca yolda olsunlar ve bolluğum(u)/bereketim(i) (12)getirsinler. Eğer (o (bolluğum/bereketim) denizdey(se), ve onu lahanza-kuşu (13)getirsin. Ve onu yerine koysun. (14)Eğer o nehirdeyse ve onu hıyūala-kuşu⁶⁶ getirsin (15)ve onu yerine koysun.”⁶⁷

Ruhun denizden *lahanza-* tarafından getirilmesi söz konusu kuşun denizle olan ilişkisine vurgu yapar.⁶⁸ Öte yandan Hitit ritüellerinde *lahanza-* dışında birden fazla metinde kartal ve doğanın denizle ilişkilendirildiği görülür. Hurri-Kizzuvatna kültür bölgesine ait evin arındırılması ritüelinde doğan, denizden su getirmesi için gönderilirken Hatti kültür bölgesine yerleştirilen saray inşası ritüelinde kartal, Halmaşuit tarafından denize gönderilir ve metinde şu cümlelere yer verilir:

65 Alfonso Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, S. 7, 2007, s. 169, 174.

66 Archi, *hıyūala-* kuşunun nehirlere ilişkisine vurgu yaparak onun bir su kuşu belki de “kuğu” olabileceğini öne sürer. Archi, agm., s. 179.

67 CTH 457.7.1; KUB 43.60 Öy. I 4-15. F. Fuscagni (ed.), hethiter.net/: CTH 457.7.1; Harry A. Hoffner, “A Scene in the Realm of the Dead”, *A Scientific Humanist: Studies in Memory of Abraham Sachs (Occasional Publications of the Samuel Noah Kramer Fund 9)*, ed. Erle Leichty, Maria deJ Ellis, Pamela Gerardi, Philadelphia: Samuel Noah Kramer Fund, The University Museum, 1988, s. 193-199; Archi, agm., s. 169-195. Fuscagni “*iyatarmet*” (KUB 43.60 Öy. I 11) ifadesinin bağımsız bir kelime olarak tercüme edilebileceğini öne sürer ve söz konusu kelimeyi tercüme etmeden bırakır. Fakat bu sözcüğü *iyatar=met* “benim bereketim/bolluğum” olarak tercüme etmemek için bir neden yoktur. Bkz. Elisabeth Rieken, *Untersuchungen zur nominalen Stammbildung des Hethitischen (StBoT 44)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1999, s. 254-256; Archi, agm., s. 175, 177.

68 “Bir su kuşu, denizde veya deniz kenarında yaşayan bir kuş, leylek, martı, dalgıç kuşu, ördek” tercümelere önerilir. Detaylı bilgi için bkz. Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965, s. 226; Hoffner, *Alimenta*, s. 147; Norbert Oettinger, *Indo-Hittite-Hypothese und Wortbildung (IBS, Vorträge und Kleinere Schriften 37)*, Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 1986, s. 29 dn. 42; Joshua T. Katz, “Hittite *ta-pa-ka-li-ya-(aš)*”, *Anatolisch und Indogermanisch/Anatolico e Indoeuropeo-Akten des Kolloquiums der Indogermanischen Gesellschaft, Pavia, 22.-25. September 1998 (IBS 100)*, ed. Onofrio Carruba, Wolfgang Meid, Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck, 2001, s. 210 dn. 16; Alexei Kassian, Andrej Korolëv ve Andrej Sidel'tsev, *Hittite Funerary Ritual (šalliš waštaiš) (AOAT 288)*, Münster: Ugarit, 2002, s. 530-533; Archi, agm., s. 179-180; HED L, s. 8-9; HEG L-M, s. 12-1; CHD L-N, s. 6-7.

“(51)Gel! Seni denize gönderiyorum. Gittiğinde (52)ve yeşil ormana bak (53)kimler oradalar!”⁶⁹

Son olarak Hitit ritüellerinde yukarıda yer verilen temel işlevleri dışında denizin arındırıcı özelliğine de vurgu yapıldığını söylemek mümkündür. Ritüellerde arındırma genellikle kaynak ya da nehirlere alınan tatlı suyla gerçekleştirilmesine rağmen bir fragmanda arındırmanın deniz suyuyla yapıldığı ve tapınağın kapı yapısına deniz suyunun serpildiği okunur.

“(5)ve onu arındırırlar. Ve tanrı hangi evin kapı yapısının (6)içinde duruyorsa ve ona (kapı yapısına) denizin suyundan serperler.”⁷⁰

Söz konusu fragman, denizin suyunun bir ritüel malzemesi olarak kullanımına yer veren tek metin olması bakımından önemlidir.

SONUÇ

Bu makale, Hitit ritüel metinlerinde denizin geniş bir kullanım alanı olduğunu göstermiştir. Çoğunlukla soyut bir fenomen olarak yer verilen bu coğrafi unsurun kültür bölgelerine göre imgeleminin değiştiğini söylemek mümkündür. Denizin Aşağı Ülke ve Kizzuvatna Bölgesinde etkili olan Hurri-Luvi kültürüne ait ritüellerde özellikle de çağırma ve arındırma ritlerini içeren uygulamalarda yoğun bir şekilde geçtiği dikkati çeker. Kuzeydeki Hatti kültüründe ise en dikkat çekici işlevi Hitit kralına ülkenin idaresi için gerekli unsurların getirildiği yer olmasıdır. Bunda erken dönemlerde Zalpa ve Hattuşa arasında yaşanan gerilim de etkili olmuş olabilir. Anitta metninde geçen denizdeki Zalpa ifadesinden yola çıkarak yönetme yetkisinin denizden (Zalpa'dan?) alındığı ve Hattuşa'daki Hitit kralına

69 CTH 414.1.A; KUB 29.1 Öy. I 50-53. S. Görke (ed.), hethiter.net/: CTH 414.1 (TX 11.06.2015, TRde 13.03.2015). Ayrıca Kâhin İriya'nın bir şehri arındırma ritüelinde ve bu metinle benzerlik sergileyen CTH 401.2 metninde de kötülük ve kirliliğin denize gönderilmesinin ardından kartal ve doğan salıverilir. Özellikle İriya ritüelinde kartal ve doğan² evin içerisinde döndürüldükten sonra serbest bırakılır. Her iki ritüelde de bu kuşların denize gittikleri konusunda net bir ifade yoktur. CTH 401.2 metninde bu kuşların yeraltına gönderildiğine atıf yapılır. Bu durumda onların olumsuzlukları taşıyarak belki de yeraltı denizinin ötesine götürdüklerine dair bir imgelemi düşünmek mümkündür. İlgili metin yerleri için bkz. CTH 400.1; KUB 30.34 Ay. IV 9-14; CTH 401.2; KBo 13.131 Ay. III 5-12.

70 CTH 470.1268; KBo 13.164 Öy. I 5'-6'. Torri ve Barsacchi, *age.*, s. 187-190; Itamar Singer, “Hittite *hılammar* and Hieroglyphic Luwian **hılana*”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, C 65, S. 1, 1975, s. 83. Öte yandan Puriyanni'nin evin arındırılması ritüelinde de hem eve hem de ritüel sahibine tuzlu su serpildiği okunur. Ancak metinde suyun içerisine tuz karıştırıldığı açıkça belirtilmiştir. Metin için bkz. CTH 758; KUB 35.54 Ay. III 12-16.

verildiği imgesi işlenmiş olmalıdır. Bunun yanında Hattice-Hititçe yazılmış ritüel fragmanında deniz kenarında uygulama yapılması da onun erken dönemlerden itibaren bir ritüel mekânı olarak kabul edildiğine işaret eder. Ancak burada kuzey ve güneydeki kültürler arasında gerçekleşen karşılıklı etkileşimin de rolü olabileceği unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Alp, Sedat. "Hititlerin Dinsel Törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi *tuhhuesšar* Üzerinde Bir İnceleme, *Belleten*, C 46, S. 182, 1982, s. 247-259.
- Archi, Alfonso. "The Soul Has to Leave the Land of the Living", *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, S. 7, 2007, s. 169-195.
- Bawanypeck, Daliah. *Die Rituale der Auguren (THeth 25)*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2005.
- Beckman, Gary M. *Hittite Birth Rituals. Second Revised Edition (StBoT 29)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983.
- Beckman, Gary M. "The Hittite Ritual of the Ox (CTH 760.I.2-3)", *Orientalia (Nova Series)*, S. 59, 1990, s. 34-55.
- Beckman, Gary M. "Temple Building among the Hittites", *From the Foundations to the Crenellations – Essays on Temple Building in the Ancient Near East and Hebrew Bible (AOAT 366)*, ed. Mark J. Boda ve Jamie Novotny, Münster: Ugarit Verlag, 2010, s. 71-89.
- Beckman, Gary M., Bryce, Trevor ve Cline, Eric. *The Ahhiyawa Texts (SBL 28)*, Atlanta: Brill, 2011.
- Beckman, Gary M. *The babilili-Ritual from Hattusa (CTH 718)*, Winona Lake-Indiana: Eisenbrauns, 2014.
- Beckman, Gary M. "The Sea! The Sea! A Rite from the South of Anatolia", *Saeculum: Gedenkschrift für Heinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*, ed. Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken ve Walter Sommerfeld, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015, s. 15-29.
- Carruba, Onofrio. *Das Palaische. Texte, Grammatik, Lexikon (StBoT 10)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1970.
- Collins, Billie J. "Purifying A House: A Ritual for the Infernal Deities (Nr. 1.68)", *The Context of Scripture I*, ed. William W. Hallo, Leiden-Boston: Brill, 1997, s. 168-171.
- Cornil, Pierre. "La tradition écrite des textes magiques hittites", *Ktema*, S. 24, 1999, s. 7-16.
- Coşkun, Yaşar. *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1979.
- Ertem, Hayri. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965.
- Forrer, Emil. "Quelle und Brunnen in Alt-Vorderasien", *Glotta*, S. 26, 1938, s. 178-202.
- Francia, Rita. "'Montagne grandi (e) piccole, (sapete) perchè sono venuto?'" (in margine a due recitativi del Rituale di Iriya CTH 400-401)", *Orientalia Nova Series*, S. 73, 2004, s. 390-408.

- Gerçek, İlgi N. "Rivers and River Cults in Hittite Anatolia", *Cult, Temple, Sacred Spaces. Cult Practices and Cult Spaces in Hittite Anatolia and Neighbouring Cultures (StBoT 66)*, ed. Susanne Görke, Charles W. Steitler, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2020, s. 253-278.
- Gertz, Janet E. *The Nominative-Accusative Neuter Plural in Anatolian Ph.D. Dissertation*, New Haven: Yale University, 1982.
- Gilan, Amir. *Formen und Inhalte althethitischer Literatur (THeth 29)*, Heidelberg: Winter, 2015.
- Gilan, Amir. "Religious Convergence in Hittite Anatolia: The Case of Kizzuwatna", *Religious Convergence in the Ancient Mediterranean (SAMR 2)*, ed. Sandra Blakely ve Billie J. Collins, Atlanta: Lockwood Press, 2019, s. 173-190.
- Goetze, Albrecht. *The Hittite Ritual of Tunnawi*, New Haven-Connecticut: American Oriental Society, 1938.
- Goetze, Albrecht. "Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ed. James B. Pritchard, Princeton-New Jersey: Princeton University Press, 1969, s. 346-361.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription. KBo 39 (DBH 11)*, Dresden: Verlag der TU, 2004.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription. KUB 60 (DBH 20)*, Dresden: Verlag der TU, 2006.
- Haas, Volkert. *Geschichte der Hethitischen Religion*, Leiden-Boston: Brill, 1994.
- Haas, Volkert. *Materia Magica et Medica Hethitica. Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient*, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2003.
- Haas, Volkert, Jakob-Rost, Liane. "Das Festritual des Gottes Telipinu in Ḫanḫana und in Kašha*. Ein Beitrag zum hethitischen Festkalender", *Altorientalische Forschungen*, C 11, S. 1, 1984, s. 10-91.
- Haas, Volkert, Wilhelm, Gernot. *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna (AOATS 3)*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1974.
- Henriette-Gates, Marie. "The Hittite Seaport Izziya at Late Bronze Age Kinet Höyük (Cilicia)", *Near Eastern Archaeology*, C 76, S. 4, 2013, s. 223-234.
- Hoffner, Harry A. *Alimenta Hethaeorum (AOS 55)*, New Haven-Connecticut: American Oriental Society, 1974.
- Hoffner, Harry A. "A Scene in the Realm of the Dead", *A Scientific Humanist: Studies in Memory of Abraham Sachs (Occasional Publications of the Samuel Noah Kramer Fund 9)*, ed. Erle Leichty, Maria deJ Ellis, Pamela Gerardi, Philadelphia: Samuel Noah Kramer Fund, The University Museum, 1988, s. 191-199.
- Hoffner, Harry A. "On Some Passages about Fish", *Saeculum: Gedenkschrift für Heinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*, ed. Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken, Walter Sommerfeld, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015, s. 63-76.
- Kammenhuber, Annelies. "Das Palaische: Texte und Wortschatz", *Revue Hittite et Asianique*, C 17, S. 64, 1959, s. 1-92.
- Karasu, Cem. "The Great Sea According to the Hittite Texts", *Silva Anatolica: Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. Piotr Taracha, Warsaw: Agade, 2002, s. 197-203.

- Kassian, Alexei, Korolëv, Andrej, Sidel'tsev, Andrej. *Hittite Funerary Ritual (šalliš waštaiš)* (AOAT 288), Münster: Ugarit, 2002.
- Katz, Joshua T. "Hittite *ta-pa-ka-li-ya-<aš>*", *Anatolisch und Indogermanisch/Anatolico e Indoeuropeo-Akten des Kolloquiums der Indogermanischen Gesellschaft, Pavia, 22.-25. September 1998 (IBS 100)*, ed. Onofrio Carruba, Wolfgang Meid, Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck, 2001, s. 205-237.
- Kellerman, Galina. *Recherche sur les rituels de fondation hittites*, Paris: Université de Paris, 1980.
- Klengel, Horst. *Keilschrifturkunden aus Boghazköi 44 Hethitische Rituale und Festbeschreibungen (KUB 44)*, Berlin: Akademie Verlag, 1973.
- Klinger, Jörg. "So weit und breit wie das Meer..." - das Meer in Texten hattischer Provenienz", *The Asia Minor Connexion: Studies on the Pre-Greek Languages in Memory of Charles Carter*, ed. Yoël L. Arbeitman, Leuven: Peeters, 2000, s. 151-172.
- Kloekhorst, Alwin. *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden: Brill, 2008.
- Kronasser, Heinz. *Die Umsiedlung der Schwarzen Gottheit. Das hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi)*, Wien: H. Böhlau, 1963.
- Kümmel, Hans M. *Ersatzrituale für den hethitischen König (StBoT 3)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967.
- Laroche, Emmanuel. "Recherches sur les noms des dieux hittites", *Revue Hittite et Asiatique*, C 7, S. 46, 1947, s. 7-139.
- Lorenz, Jürgen. "Rituale für das Große Meer und das *tarmana*- Meer", *Saeculum: Gedenkschrift für Heinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*, ed. Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken ve Walter Sommerfeld, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015, s. 113-132.
- Marazzi, Massimiliano. "Costruiamo La Reggia, Fondiamo La Regalità: Note Intorno ad un Rituale Antico-Ittita (CTH 414)", *Vicino Oriente*, S. 5, 1982, s. 117-169.
- Mascheroni, Lorenza M. "Un'interpretazione dell'inventario KBo XVI 83 + XXIII 26 e i processi per malversazione alla corte di Ḫattuša", *Studia Mediterranea Piero Meriggi Dicata (StuMed 1)*, ed. Onofrio Carruba, Pavia: Aurora Edizioni, 1979, s. 353-371.
- Melchert, Craig. *Cuneiform Luvian Lexicon. Lexica Anatolica 2*, Chapel Hill: University of North Carolina at Chapel Hill, 1993.
- Melchert, Craig. "Hittite Nominal Stems in *-anzan-*", *Indogermanisches Nomen Derivation, Flexion und Ablaut. Akten der Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft / Society for Indo-European Studies / Société des Études Indo-Européennes, Freiburg, 19. bis 22. September 2001*, ed. Eva Tichy, Dagmar S. Wodtke ve Britta Irslinger, Bremen: Hempen Verlag, 2003, s. 129-139.
- Melchert, Craig. "New Light on Hittite Verse and Meter?", *Proceedings of the Eighteenth Annual UCLA Indo-European Conference, November 3-4, 2006*, ed. K. Jones-Bley, M. E. Huld, A. della Volpe, M. Robbins Dexter, Washington: Institute for the Study of Man, 2007, s. 117-128.
- Miller, Jared L. *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals (StBoT 46)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004.

- Mouton, Alice. "Rituels de 'boucs émissaires' en Anatolie hittite", *Proceedings of the 8th International Congress of Hittitology, Warsaw, September 5–9, 2011*, ed. Piotr Taracha, Warsaw: Agade, 2014, s. 558-587.
- Neu, Erich. "Hethitisch zapzagi-", *Ugarit Forschungen*, S. 27, 1995, s. 395-402.
- Oettinger, Norbert. *Indo-Hittite-Hypothese und Wortbildung (IBS, Vorträge und Kleinere Schriften 37)*, Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 1986.
- Otten, Heinrich. "Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Bogazköy", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, S. 54, 1961, s. 114-157.
- Otten, Heinrich. *Eine althethitische Erzählung um die Stadt Zalpa (StBoT 17)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1973.
- Pecchioli Daddi, Franca, Polvani, Anna M. *La mitologia ittita (Testi del Vicino Oriente Antico 4)*, Brescia: Paideia Editrice, 1990.
- Popko, Maciej. "Hethitische Rituale für das Große Meer und das tarmana-Meer", *Altorientalische Forschungen*, C 14, S. 2, 1987, s. 252-262.
- Puhvel, Jaan. "The Sea in Hittite Texts", *Studies Presented to Joshua Whatmough on his 60th Birthday*, ed. Ernst Pulgram, The Hague: Mouton, 1957, s. 225-237.
- Puhvel, Jaan. "The Sea in Hittite Texts", *Indoeuropaea: Delectus Operum Plerumque Anglice Aliquando Francogallice Editorum Annos 1952-1977 Complectens (IBS 35)*, Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, 1981, s. 27-39.
- Rieken, Elisabeth. *Untersuchungen zur nominalen Stammbildung des Hethitischen (StBoT 44)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1999.
- Rutherford, Ian. "Puduhepa, Piyamaradu and Sea: KUB 56.15 III 5-24 (AHT 26) and Its Background", *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 08-14 Eylül 2014 / Acts of the IXth International Congress of Hittitology, Çorum September 08-14, 2014*, ed. Aygül Süel, Ankara: Dumat Ofset, 2019, s. 823-834.
- Rutherford, Ian. *Hittite Texts and Greek Religion: Contact, Interaction, and Comparison*, Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Singer, Itamar. "Hittite *h̄ilammar* and Hieroglyphic Luwian **h̄ilana*", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, C 65, S. 1, 1975, s. 69-103.
- Sir Gavaz, Özlem. "Hittites and Seafaring", *Dana Island. The Greatest Shipyard of the Ancient Mediterranean*, ed. Hakan Öviz, Oxford: Archaeopress Publishing, 2021, s. 26-33.
- Sommer, Ferdinand, Ehelolf, Hans. *Das hethitische Ritual des Pāpanikri von Komana: (KBo V 1=Bo 2001): Text, Übersetzungsversuch, Erläuterungen (BoStu 10)*, Leipzig: Hinrichs, 1924.
- Soysal, Oğuz. "KUB XXXI 4 + KBo III 41 und 40 (Die Puḫanu-Chronik). Zum Thronstreit Ḫattušilis I.", *Hethitica*, S. 7, 1987, s. 173-253.
- Starke, Frank. *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens (StBoT 31)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.
- Steitler, Charles. *The Solar Deities of Bronze Age Anatolia. Studies in Texts of the Early Hittite Kingdom*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2017.
- Strauß, Rita. *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2006.

- Torri, Giulia. “The Great Sun God Made a Feast: A Mythical *topos* in Hittite Ritual Literature”, *Festschrift für Gernot Wilhelm anlässlich seines 65. Geburtstages am 28. Januar 2010*, ed. Jeanette Fincke, Dresden: Islet, 2010, s. 383-394.
- Torri, Giulia, Barsacchi, Francesco. *Hethitische Texte in Transkription-KBo 13 (DBH 51)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018.
- Trabazo, José Virgilio G. *Textos religiosos hititas. Mitos, plegarias y rituales*, Madrid: Editorial Trotta, 2002.
- Trameri, Andrea. *Purifying a House from Blood*, Columbus: Lockwood Press, 2022.
- Ünal, Ahmet. *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2007.
- Vigo, Matteo. “La concezione di “mare” presso gli Ittiti tra simbolo e realtà”, *Interferenze Linguistiche Contatti Culturali in Anatolia Tra II e I Millennio A.C. (StMed 24)*, ed. Paola C. Kurras, Mauro Giorgieri, Clelia Mora, Alfredo Rizza, Genova: Italian University Press, 2012, s. 261-298.
- von den Driesch, Angela, Boessneck, Joachim. *Reste von Haus- und Jagdtieren aus der Unterstadt von Boğazköy-Hattuša. Grabungen von 1958-1977 (Boğazköy-Hattuša 11)*, Berlin: Gebr. Mann, 1981.
- Wegner, Ilse. *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil I: Texte für IŠTAR-ŠA(W)UŠKA (ChS I/3-1)*, Roma: Bonsignori Editore, 1995.
- Wilhelm, Gernot. “Meer. B. Bei den Hethitern”, *Reallexikon der Assyriologie*, S. 8, 1993, s. 3-5.
- Yakubovich, Ilya. *Sociolinguistics of the Luvian Language*, Leiden-Boston: Brill, 2009.
- Zeilfelder, Susanne. “Heth. *tuhhuessar* und der Thymian”, *125 Jahre Indogermanistik in Graz: Festband anlässlich des 125 jährigen Bestehens der Forschungsrichtung “Indogermanistik” an der Karl-Franzens-Universität Graz*, ed. Michaela Ofitsch, Graz: Leykam, 2000, s. 497-508.